Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'I **(Social History Studies), VOL:8, NO:1, Spring & Summer 2018**

The Image of Modern Man
A Study on Iranian Men's Dress Developments in Qajar Period

Manzar Mohammadi*

Seyed Saeed Seyed Ahmadi Zavieh**

Abstract
From the mid-nineteenth century, the growth of urbanization and ideological contacts with the western world through modern educational, bureaucratic, and military institutions underpinned the formation of a new educated, modernized, and professional class in Iran, which has been the main trendsetter of modern European clothing styles among Iranian men.
With examining historical texts from late Qajar period, the process of adaptation and popularity of European-style men's suit, and its social implications in Iran are reviewed herein. Thus, this study sought to question the connection between new middle class, new civil institutions, and modernization of men's dress.

*Phd student of Art, University of Tehran, Tehran, Iran, manzar.mohammadi@gmail.com.
** Assistant Professor, Department of Art Research, Art University of Tehran, Tehran, Iran, sszavieh@gmail.com.
Received: 07/03/2018 Accepted:21/06/2018
Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0 International License**. To view a copy of this license, visit http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA

A review on the formation of men's modern suit in Europe and its social connotations demonstrates its iconic role in industrialized and developed Europe in 19th century, which was the most important reason for modernist Iranians to follow the same clothing system. European dress represented a modern social and organizational perception for Iranian modernists. It was also a symbolic manifestation of equality to the advanced western world, and distinction from not only aristocracy but also traditionalists.

Abbas-mirza was among the first statesmen, who adapted elements of European men's clothing system for Iranian military uniforms in the first half of 19th century, relying on such qualities as simplicity, contentment, seriousness, practical efficiency, and modern mannish dignity and authority. This model of new man rapidly spread to civil clothing construction, not only among modernists, but also in the court and aristocracy of Nasserid from mid-19th century onward.

This model was largely popularized by a new educated social group familiar with and fascinated by European culture, with a powerful motivation for social mobility, and a favor toward advanced world. Late Qajar's economic situation, the growth of population, rise of urban middle class, and its close contact with objective manifestations of European culture led unavoidably to new patterns of consumerism in the clothing system of Iran. Modern construction of new educational and clerical institutions implicitly required a modern clothing construction, which was embodied in European men's suit and its inseparable accessories. A large number of statesmen and employees of administrations in the constitutionalism era had not necessarily relationships to aristocracy any longer, and were young men of ordinary families, with advanced education from Iranian or European institutions. These people formed a growing social group, whose prestigious position was indebted to its acquired modern learning, not inherited wealth or position. Thereby, their clothing styles became less and less affected by religion and tradition. Aesthetic models of European dress was propelled through this new group to broader social classes.

The spread of European clothing system by this social group had been occasionally a pretext of harsh political and cultural encounters between them and opponents to modernization of dress. Religious traditionalists

often tried to make an abhorred image of modern dress for lower classes and make them revolt against it, reaffirming the class indications of modern dress.

Modern dress was a marked commodity for modernist Iranians, an indication of their economic power, the required cultural capital for approaching modern social features, and the boosting agent of power relations, and surrender among social classes.

The aim of this study is to show that modernization of men's dress in Iran has had a social basis in constitutionalism era. There has been a modern requisition in preference of this clothing system. European men's dress was a sign of disavowal of aristocracy, tradition, and idleness of the Old Iranian world, and it has become internalized in the context of Iranian society in no time, despite all the hostilities.

Keywords: men's dress, suit, middle class, modern institutions, Qajar.

References

Abrahamian, Ervand. 1389, *A History of Modern Iran*, Translated by Mohammad-Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney.

Adamiyat, Fereydun. 1357, *The Ideas of Mirza Aqa Khan Kermani*, Tehran: Payam.

Adib, M. Gh., 1303, "Marriage in Iran". *Nesvan-e Vatan Khah-e Iran*, Vol. 1, No. 7 & 8.

Amanat, Abbas. 1393, *Pivot of the Universe*, Translated by Hasan Kamshad, Tehran: Karnameh.

Curzon, George Nathanial. 1362, *Persia and the Persian Question*, Translated by Gh. Vahid-Mazandarani, Tehran: Elmi-Farhangi.

Druesedow, Jean L. (1990), *Men's Fashion Illustration from the turn of the Century*, New York, Jno.

Farmanfarmaian, Roxane (Ed.) (2008), *War and Peace in Qajar Persia*, London and New York, Routledge.

Flügel, John C. (1930), *The Psychology of Clothes*, London, Hogarth Press.

Hamraz, Vida. 1391, *Christian Missionaries in Iran*, Tehran: Islamic Research Institute for Culture and Thought.

Hollander, Anne (1994), *Sex and Suits*, New York, Alfred A. Knopf Inc.

Issawi, Charles. 1362, *The Economic History of Iran (1800-1914)*, Translated by Yaghub Ajand, Tehran: Gostareh.
Kermani, Nazem-ol-Eslam. 1357, *The History of Iranian Awakening*, Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
Kuchta, David (2009), "Three-Piece Suite" In: McNeil, Peter; Karaminas, Vicki, *The Men's Fashion Reader*, NY, Berg.
Mahbubi-Ardakani, Hosein. 1357, *The History of New Civilizational Institutions in Iran*, Tehran: University of Tehran.
Mohammad-Kamal, Sara. 1395, "From Roshdieh Schools to Modern Schools in Iran". Anthropology and Culture Website:
http://anthropology.ir/node/3134.html.
Mostawfi, Abdollah. 1384, A Description of My Life, Tehran: Zavar.
Najmi, Naser. 1326, *Abbas Mirza and Iran's Wars with Tzarian Russia*, Tehran: Kanoon-e Marefat.
Polak, Jakob Eduard. 1361, *Iran & Iranians*, Translated by Keykavus Jahandari, Tehran: Kharazmi.
Shariat-Panahi, Hesam Al-din. 1372, *Eropeans and Iranian Dress*, Tehran: Ghomes.
Shadman, Fakhr Ed-din. 1382, *Western Civilization as Conqueror*, Tehran: Game-no.
Shahri, Jafar. 1371, *Old Tehran*, Tehran: Moiin.
Shields, Rob (2009), "A Tale of Three Louis: Ambiguity, Masculinity and the Bow Tie", In: McNeil, Peter; Karaminas, Vicki. *The Men's Fashion Reader*, NY, Berg.
Sufi Niaraki Najafi, Taghi. 1385, "A Reflection of Modernism/Traditonalism Discourse in the Third Decade of Constitutional era", *Historical Studies*, No. 13, Summer 1385, pp: 58-111.
Svendsen, Lars (2006), *Fashion: A Philosophy*, London, Reaktion Books Ltd.
Taqizādeh, Sayyed Hasan. 1379, *The History of Constitutional Revolution in Iran*, Tehran: Ferdows.
Taqizādeh, Sayyed Hasan. 1298, *Kaveh*, Vol. 2, No. 1, Feb. 1920.
Raiin, Esmail. 1350, *Mirza Malkam Khan*, Tehran: Safialishah.
Tarighi, Mojgan. 1390, *Iran During the Qajar Dynasty: From the Perspective of Montabone, the Italian Photographer*, Tehran: Mirdashti.

Wright, Denis. 1368, *The Persians among the English*, Translated by Karim - Emami, Tehran: Nashre-no.

تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل‌نامهٔ علمی ـ پژوهشی، سال هشتم، شمارهٔ اول، بهار و تابستان ۱۳۹۷، ۱۵۵–۱۸۱

سیمای مرد مدرن

تحلیلی بر تحول لباس مردان در ایران عصر قاجار

منظر محمدی*

سیدسعید سیداحمدی زاویه**

چکیده

از میانه‌ی سده‌ی سیزدهم ق.، تماس فکری با غرب از طریق نهادهای نوین نظامی، بوروکراتیک، و آموزشی، زمینه‌ی شکل‌گیری طبقه‌ی تحصیل‌کرده و حرفه‌ای تجددگرایی را در ایران فراهم ساخت که عامل رواج سبک‌های پوشاک اروپایی مردانه در ایران بودند. این پژوهش با روش تحلیل متون تاریخی، جریان اقتباس پوشاک اروپایی و دلالت‌های اجتماعی آن را بررسی کرده، و درصدد پاسخ به این پرسش است که چه رابطه‌ای میان ظهور طبقات نوین متوسط شهری، و پیدایی نهادهای اداری و آموزشی مدرن، با مدرن شدن لباس مردان ایرانی وجود داشت؟ لباس اروپایی نزد تجددگرایان ایرانی، تجسمِ نوعی ادراک اجتماعی مدرن، مظهر اقتداء به جهان پیشرفته‌تر غرب، و نیز تمایز از اشرافیت و سنت بود. هدف این نوشتار این است که نشان دهد فرآیند مدرن شدن پوشاک مردان در ایران، پیش از تغییرات آمرانه‌ی عصر پهلوی، مبنایی اجتماعی در تحولات عصر مشروطه داشته است.

کلیدواژه‌ها: لباس مردان، کت‌وشلوار، طبقه‌ی متوسط، نهادهای مدرن، قاجار.

---

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه هنر تهران (نویسندهٔ مسئول)، manzar.mohammadi@gmail.com
** دانشیار گروه پژوهش هنر، دانشگاه هنر تهران، sszavieh@gmail.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۳/۳۱

تصویر ۱. شخصیت‌های درباری با جبّه‌ی جقه و کلاه بلند پوستی و شلوار گشاد ایرانی. دربار مظفرالدین میرزا ولیعهد در تبریز. عکاس: لوئیجی مونتابونه. ۱۲۷۸ ق./۱۸۶۲ م.
منبع: (طریقی، ۱۳۹۰: ۹۳)

تصویر ۲. اعضاء کابینه‌ی حسن وثوق (وثوق‌الدوله). همگی ملبس به کُت فراک، جلیقه، شلوار و کفش اروپایی، فوکُل و کراوات، و کلاه کوتاه «مقوایی». اواخر دوران سلطنت احمد شاه قاجار.
منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. شماره آرشیو: ۱۹۵۲-۱ع

۱. مقدمه

این دو تصویر، دولت‌مردانِ دو مقطع دوران سلطنت قاجار به فاصله‌ی حدود شصت سال، و جریان اقتباس پوشاک مدرن اروپایی را در ایران را نشان می‌دهند (تصاویر ۱ و ۲)؛ پوشاکی که امروز تقریباً در میان تمامی مردان جهان مشترک است: کت‌وشلوار تیره، پیراهن روشن، کراوات، و کفش‌های ورنی براق. این تصاویر واقعیتی عمیقاً تاریخی را مجسم می‌سازند: تغییرات بنیادین نظام پوشاک مردان در طول عصر قاجار.

در اواخر سده‌ی سیزدهم ق./نوزدهم م.، عواملی چون رشد شهرنشینی، و نیز رشد نهادهای نظامی، اداری و آموزشی نوین، منجر به شکل‌گیری طبقه‌ی متوسط شهری در ایران شد؛ طبقه‌ای که بر مبنای ارزش‌هایی چون دانش و تحصیلات مدرن، جایگاه بوروکراتیک، و تقابل با سنّت شکل گرفت، و واجد منابع اجتماعی و سرمایه‌ی نمادین منحصربفردی بود؛ این طبقه همچون بورژوازی اروپایی، الزاماً صاحب قدرت اقتصادی برتر نبود، بلکه برتری و نفوذ آن بر سایر طبقات اجتماعی در ایران، به‌واسطه‌ی عاملیت اجتماعی و فرهنگی ویژه‌ی آن بود. افزایش حضور اروپاییان در شهرهای ایران و عمومیت یافتن مسافرت به اروپا بین مردان جوان ایرانی، و نیز تحصیل در نهادهای آموزشی مدرن و متعاقباً پذیرش در نهادهای اداری مدرن، مردان را با الگوهای فرهنگ مادی اروپا از جمله پوشاک اروپایی آشنا ساخت. میل این مردان به ایجاد تمایز میان خود با وابستگانِ نهادهای اجتماعی سنتی، چون اشرافیت، روحانیت، بازار، و غیره، آنان را به احساسِ نیاز به تغییر و هم‌نوایی صوری با دنیای پیشرفته‌ی بیرون سوق می‌داد. نظام‌های نوین پوشاک همواره در میان گروه‌های اجتماعی‌ای ظاهر می‌شوند که، بر خلاف گروه‌های سنت‌گرا، پذیرای تغییر باشند. این دورانِ آغازِ تغییر در نظام پوشاک مردان ایرانی بود، که بسیار پیش‌تر از جریان آمرانه‌ی تغییرِ لباس در دوران پهلوی رُخ داد.

در این دوران، با وجود تکثرِ روزافزون لایه‌بندی‌های اجتماعی در شهرهای ایران، همچنان هنوز «مردان» تنها سوژه‌های پیدا و کنش‌ورز اجتماعی بودند، و تحول لباس مردان به‌صورت جریانی خودانگیخته، و در واکنش به تحولات زمینه‌ی اجتماعی روی داد. این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش است که چه رابطه‌ای میان ظهور طبقات نوین متوسط شهری و پیدایی نهادهای اداری و آموزشی مدرن، با مدرن شدن لباس مردان ایرانی وجود داشت؟ پوشاک نه صرفاً تولیدی مادی، بلکه تولیدی نمادین است؛ کت‌وشلوار مردانه به‌عنوان یک شیوه‌ی پوشاک عام، بر تنِ یک گروه اجتماعی چون جماعت فرنگ‌رفته یا

تحصیل‌کرده‌ی دوران قاجار، واجد نشانه‌های ارزشی، و دلالت‌گرِ پرستیژ طبقاتی و جایگاه اجتماعی ویژه‌ی آنان بود.

فرآیند تاریخی تغییرات پوشاک مردانه در ایران، در بخش‌هایی از مطالعات پژوهشگرانی نظیر احسان یارشاطر در کتاب *پوشاک در ایران‌زمین*، و نیز حسام‌الدین شریعت‌پناهی در کتاب *اروپایی‌ها و لباس ایرانیان*، به‌خوبی توصیف شده است؛ اما پژوهش حاضر قصد دارد با تحلیل محتوای کیفی متون تاریخی، اعم از متون نوشتاری و تصویری دوران قاجار، به تحلیل ابعاد اجتماعی این تغییرات بپردازد. هدف این نوشتار این است که نشان دهد فرآیند مدرن شدن پوشاک در ایران، بیش از آن‌که قاعده‌ای دستوری بوده باشد، مبنایی اجتماعی داشته است؛ مبنایی که امروز نیز در پس‌زمینه‌ی مناقشات عمده‌ی سیاسی و فرهنگی در باب پوشاک، هنوز از مهم‌ترین عوامل دگرگون‌کننده‌ی نظام‌های پوشاک در ایران است.

۲. تکوین کت‌وشلوار اروپایی

مروری کوتاه بر فرآیند پیدایی *کت‌وشلوار* مردانه و دلالت‌های اجتماعی آن در مهد تولدش یعنی اروپا، تا حدودی روشن‌گر علل گسترش عام آن در دوران مدرن است. کت‌وشلوار، اصالتاً از سنّت خیاطی انگلیسی، و جنبش‌های انقلابی اروپای غربی سرچشمه گرفت. «پیدایی این لباس سه‌تکه‌ی مدرنِ مردانه (کت/جلیقه/شلوار) را می‌توان به اواخر سده هفدهم، و به دربار چارلز دوم پادشاه انگلستان بازگرداند».[1] شلوارِ بلند نیز از زمان انقلاب فرانسه باب شد، و جای نیم‌شلواری‌های سرِ زانو و جوراب تنگ ابریشمین را گرفت، تا نشان‌دهنده‌ی مواضع سیاسی انقلابیون و آزادی‌خواهان، و عامل تمایز آنان از اشرافیتِ متظاهر باشد. تا قبل از انقلاب فرانسه،

> پوشیدن شلوارِ بلند در اروپا دلالت بر این داشت که فرد توانایی تهیه‌ی جوراب ابریشمین و نیم‌شلواری ندارد. با وقوع انقلاب، ... این عنصر لباس که پیشتر متعلق به طبقه‌ی کارگر بود، در میان طبقات متوسط و بالاتر هم عمومیت یافت. (Svendsen, 2006: 45)

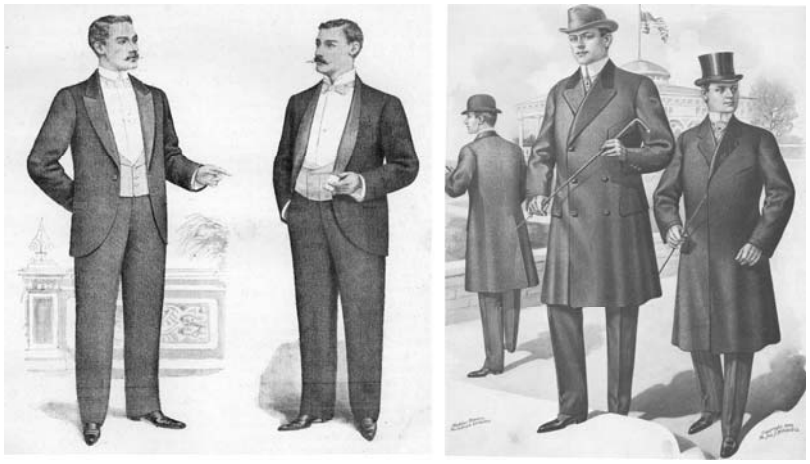

تصویر ۳. پوشاک مردانه در اواخر سده‌ی نوزدهم در اروپا و امریکا با برخی از انواع رایج کت‌های مردانه
راست: اُورکت «چسترفیلد»، ۱۹۰۱ م. چپ: «کُت شام» یا «تاکسیدو»،
۱۸۹۸ م. منبع: (Druesedow, 1990: 98)

به‌این‌ترتیب، این مجموعه‌ی کت/جلیقه/شلوار، با پیراهن و گردن‌پوش (یقه‌ی بلند ایستاده با کراوات یا پاپیون، که در دوران مشروطه اصطلاح فرانسوی فُکُل[۲](faux col) برای آن باب شد)، یعنی مجموعه‌ای که به‌طور کلی اکنون *کت‌وشلوار* خوانده می‌شود، از اواخر سده‌ی هفدهم اولین مراحل حیات طولانی خود را آغاز کرد، و تا پایانِ سده‌ی نوزدهم به‌صورتی که امروز رایج است تکامل یافت. (تصویر ۳) صنعتی شدن جوامع و تحولات اقتصادی و اجتماعی ناشی از آن در سده‌ی نوزدهم، نیاز به لباسی برای مردانِ بورژوازیِ نوین ایجاد کرده بود که ساده و کاربردی، و درعین‌حال، مظهر تعلق به عصر مدرن باشد، و تمامی وجوه اشرافی، زنانه، و متظاهرانه را از پوشاک مردان طرد نماید؛ راه‌حل این نیاز در «کت‌وشلوار» تیره و ساده متجلی شد. این لباسِ مردانه از زمان پیدایی‌اش چندان تغییر نکرد؛[۳] انگار لباس مردان با ظهور کت‌وشلوار جهشی چنان نجومی داشت که بعد از آن دیگر نیازی به اصلاح آن نبود، درحالی‌که لباس زنانه مداوماً دستخوش تحول بود، و مدت‌ها پس از لباس مردان واجد کیفیاتِ مدرن شد. ظهور این لباس جدید مردانه، نقطه‌ی آغازی در ظهور زیباشناسی نوینی در مفهوم مردانگی، و آن نیز مشخصاً نوعی زیباشناسی انگلیسی بود. در انگلستانِ سده‌ی هفدهم، «منتقدان سیاسی تجملات درباری را با سنّت آزادی‌خواهی انگلیسی ناسازگار می‌دیدند؛ منتقدان مذهبی، شیفتگی به *منسوجات لطیف* را

تقبیح کرده و مردم را دعوت به متانت در لباس می‌کردند؛ و منتقدان اقتصادی، مصرف پارچه‌ی پشمی مردانه‌ی انگلیسی را در عوضِ پارچه‌های وارداتی (از فرانسه)، ترویج می‌کردند. مجموع این انتقادات منجر به ظهور زیباشناسی نوینی از نوعی مردانگی مرتبط با طبقه‌ی بورژوای انگلستان شد؛ تصویری نوین از جنتلمن انگلیسی که دلالت بر عادات مصرفیِ فاضلانه و مولّدِ ثروت داشت، تصویری که دلالت بر جهان صنعتی و صرفه‌جویی، فروتنیِ آمیخته با آقامنشی، و آداب‌دانی داشت.» (Kuchta, 2009: 44) بدین‌سان، ریشه‌های پیدایشِ کت‌وشلوار مردانه در بحران سیاسی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی انگلستان بود؛ اَن هالندر، ظهور این پوشاک نوین را با پیدایی ایده‌آلی نو در باب فُرم اندام مردانه نیز همراه می‌داند:

> همه‌ی انواع کت‌وشلوارهای مردانه‌ی مدرن، چنان فرم و بُرشی دارند که بدن مرد را با شانه‌های پهن و سینه‌ی عضلانی و پاهای بلند نشان دهند، با شکمی که صاف‌تر دیده می‌شود و کمری که پهن نمی‌نماید. پس تحولات مدرن در کت‌وشلوار مردانه، نه تنها پارچه‌ها و فنون نوین، بلکه شالوده‌ی *آناتومیک* نوینی هم می‌طلبید؛... کت مردانه، با لایی‌های پنهان در زیر لباس، و درزهای منحنی، ساسون‌های ظریف و اتوی بخار، کم‌کم به لباس بی‌نقص و باوقاری بدل شد که بدون چروک و ناهمواری بر بدن می‌نشست... به همراه این ستایش اغراق‌آمیز از بدن مرد، پیراهن ساده‌ی کتان و کراوات هم می‌آمد،... پیراهنی به سفیدی مطلق و با اندکی آهار، و کراواتی که با دقتِ یک مجسمه‌ساز به دور گردن بسته می‌شد، طوری که انگار محل اتصال سردیس مجسمه‌ای به تندیس آن است. (Hollander, 1994: 84-91)

این بدنِ نوین، به سرعت به استانداردِ مدرنِ زیبایی مردانه بدل شد. حالا طراحان و خیاطان مردانه به ساخت جسمانی بدنِ مرد توجه داشتند؛ اساس این نوع طراحی لباس، ترسیم واضح اندام‌های بدن بود، و اینِ ویژگی درست برخلاف اصول لباس سنّتی بود که فرم بدن را نادیده می‌گرفت و پنهان می‌نمود. خیّاط، بنا بود کاری کند که بدن گلابی‌شکل و قدکوتاهِ یک مرد، همچون بدنی عضلانی با پاهای بلند و اندامِ کشیده بنماید. طبیعی است که این نظام پوشاکِ جدید بر بدن‌های فربه که قبلاً به آسودگی در لباس‌های گشادشان لَم می‌دادند، ساختی نامتناسب بود.

این عوامل همه با هم سبکی بسیار بی‌پیرایه را متجلی کردند؛ حتی جلوه‌های متظاهرانه‌ی رنگ و تزئین نیز از این نظام پوشاک طرد شد، و این امر شاید، نشانه‌ی تمایل

به دوری از جریانِ سلیقه‌ی فرانسوی، و هم‌نوایی با انگیزه‌های پروتستانی انگلیسی نیز بود. رنگ‌های مات و کَدر در لباس مردانه، هم از سویی تداعی‌گر میانه‌روی، جدیت، عقلانیت، و منطق مردانه بود، و هم از سویی نشانِ تمایز مردان از دنیای مصرف‌گرایی جلوه‌فروشانه‌ی زنان. زرق و برقِ لباس، به سرعت به امری *زنانه* بدل شد و *فرانسوی*. از آن زمان تا تمامی طول سده‌ی بیستم، لندن به مرکز جهان مُد مردان بدل شد، در حالی که پاریس از سوی دیگر، در عرصه‌ی مُد زنانه سرآمد بود. از سده‌ی نوزدهم، در تمام جهان غرب، و حتی در خودِ فرانسه نیز، مردان مصرف‌کننده مُدِ انگلیسی شدند؛ جریانی که «فلوگل» در ۱۹۳۰ م. آن را «کناره‌گیری گسترده‌ی مردان از جهان مُد» نامید. (Flügel: 1930)

۳. ایرانیانِ کت‌وشلوار پوش

تصویر ٤: میرزا ابوالحسن خان شیرازی، فرستاده‌ی فوق‌العاده‌ی دربار فتحعلیشاه قاجار به دربار جورج سوم انگلستان. نقاشی از: سر ویلیام بیچی. کتابخانه‌ی بریتانیا. ۱۸۱۰ م. منبع: (رایت، ۱۳٦۸، ۱۰٤)

تا اواسط سده سیزدهم ق. در طبقات بالای اجتماعی ایران، لباس زنان و مردان (به استثنای حجاب زنان در اماکن عمومی) تفاوت چندانی در فرم، تزئینات، و پارچه نداشت؛ در ایران هنوز مردان و زنانِ خوش‌پوش تقریباً لباس و ظاهری مشابه داشتند؛ در تصاویر درباری دوران فتحعلیشاهی، جُبه‌های کمرباریکِ دامن‌بلند، کفش‌های پاشنه‌دار، ترمه‌های خوش نقش و رنگ، و انبوه مروارید و جواهر، اجزاء لباس مردان و زنان ایرانی هر دو بود. این صورت از سر و وضعِ مردان ایرانی، چنان با ظاهر مردان اروپایی تفاوت داشت که نمایندگان دربار فتحعلیشاه، مثل عسگر خان افشار یا میرزا ابوالحسن خان شیرازی در اروپا، سوژه‌های دیدنیِ شهروندان اروپایی از منظر ریخت و لباس و موی و ریش بودند. (رایت، ۱۳٦۸: ۱۲۰) (تصویر ٤)، فراموش نکنیم در اروپای سده‌ی نوزدهم، یعنی در انگلستان ویکتوریایی

و فرانسه‌ی پس از انقلاب، لباس مردان مدتی بود تابع سادگی و بی‌رنگیِ الگوهـای مسـلط بورژوازی بود، و رنگ‌های تند و روشن، نقش و تـزیین، و هرگونـه جلـوه‌ی غیرکـاربردی عملاً از لباس مردان حذف شده بود؛ در نتیجه جُبه‌های ابریشـمین رنگارنـگ و شـال‌هـای گُل‌دارِ سیاحان ایرانی در فرنگ، بـه چشـمِ تماشـاگر اروپـایی بیشـتر تجسّـم فـانتزی‌هـای هزارویک شب بود. خودِ ایرانیانی که اولین بار به انگلستان و سایر ممالک اروپایی رفتند نیز دچار تناقض‌های ناشی از این تفاوت فاحشِ ظاهری بودند. اغلبِ محصلانی که عباس‌میرزا به اروپا فرستاد، در مواقعی ملزم بودند در «فرنگ» لبـاس اروپـاییِ بـه تـن کننـد و آداب و معاشرت اروپایی یاد بگیرند (همان، ۱۵۳)، و عده‌ای (چون میرزا صالح شیرازی) نیز خـود گاه تراشیدن ریش و پوشیدن لباس «انگریزی» را لازمـه‌ی پیشـرفت در فرنـگ مـی‌دیدنـد. (شیرازی، ۱۳٤۷: ۱٦۲) تا زمان سلطنت ناصـرالدین شـاه، لبـاس رسـمی مـردان در ایـران، همچنان جُبه‌ی بلند و شال‌کلاه بود. نظام‌های پوشاک ساکنین درونِ مرزهای ایران، بازتـاب تنوع فرهنگیِ شماری گروه‌های متفاوت، و مهم‌تـرین هـدف اجتمـاعیِ آن، نشـان‌گـذاریِ قومی، مذهبی، و جغرافیایی فرد بود. امـا از میانـه‌ی سـده‌ی سـیزدهم ق. (میانـه‌ی سـده‌ی نوزدهم م.)، و مشخصاً با آغاز دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، لباس مردان بـه‌تـدریج رو به تغییر گذارد.

اولین جلوه‌های تغییر لباس در ایران مشخصاً مردانه بود، و لباس زنان تا مدت‌ها بعد، با وسواسِ فراوان دست‌نخورده باقی ماند. در جامعه‌ی قاجار که شمایلِ زن بـه کـل نادیـدنی بود، یا فرض این بود که باید باشد، مردان به‌طور اجتناب‌ناپـذیری تنهـا سـوژه‌هـای پیـدا و دیدنیِ جامعه بودند. به همین دلیل، ظهور کت‌وشلوار اروپایی، یعنی همان لباسی که فلوگل آن را نشانه‌ی «کناره‌گیری گسترده‌ی مـردان از جریـان مُـد» در اروپـا مـی‌نامیـد، در ایـران برعکس تا حدی ورودِ مردان به دنیـای خـوش‌پوشـی و ظـاهرآرایی بـود، و کنـاره‌گیـری از سنت.

یکی از اولین مراحل تغییر لباس مردان، در نظامِ جدید ارتش عباس‌میرزا و تحت تـأثیر لباس ارتش‌های اروپایی (ابتدا روسیه و سپس فرانسه و انگلستان) روی داد، کـه بـا وجـود مخالفت علما، به‌تدریج حتی بر لباس غیرنظامی مردان نیز تأثیرات عمیق و پایداری بر جای نهاد. عباس‌میرزا نخستین بار جامه‌های گشاد و روان ایرانی را با پوتین و کُت نظامیِ اروپایی جایگزین کرد که بـدن را تنـگ در بـر مـی‌گرفـت و خطـوط انـدام را آشـکار مـی‌نمـود. (Farmanfarmaian, 2008: 55-61) یکی از مهم‌ترین توجیهات این اصلاحات وجه کـاربردی

این پوشاک مدرن بود؛ لباس سنتی مانع تحرک لازم سربازان در میدان نبرد بود و با خطراتی چون آتشبار توپخانه دشمن تناسب نداشت، بنابراین به‌لحاظ کاربردی غیرقابل دفاع بود. اما دیگر انگیزه‌های نیرومند این اصلاحات، عمدتاً ناشی از آگاهی روزافزون نسبت به فرهنگ مترقی اروپایی، و نیز پیدایی نوعی حسّ ضمنیِ مادونی در ایرانیان بود که در پی شکست‌های جنگ ایران و روس و معاهده‌های متعاقب آن شدت گرفت، و تا مدت‌ها پایدار ماند؛ عواملی که در نگرش نسبت به اصلاحات لباس مردانه نیز بسیار مؤثر بودند. عباس امانت در *قبله‌ی عالم* می‌نویسد:

> مظهر قدرت اروپایی در نظر شاه قاجار و شاه‌زادگان ارشد، از عباس میرزا به پایین، نه تنها ساز و برگ نظامی و آرایش سپاهی بلکه پوشاک و صورت ظاهر آن‌ها نیز بود... اقتباس تدریجی البسه‌ی اروپایی نشانگر علاقه‌ی قاجاریه به عرضه‌ی نمونه‌ی تازه‌ای از سلطنت بود، سلطنتی منضبط‌تر و مقتدرتر، که مشروعیت آسیب دیده‌ی حکومتِ پادشاهی را ترمیم کند و برای پوشانیدن شکاف فزاینده‌ی مادی میان ایران و جهان خارج تدبیری بیندیشد. (امانت، ۱۳۹۳: ۵۸)

گسترش لباس اروپایی در سراسر جهان، در سده‌ی نوزدهم و اوایل سده‌ی بیستم، تا حد زیادی ناشی از قدرت اقتصادی و سیاسی اروپا بود، و در نتیجه پرستیژ ناشی از آن. تقلید از لباس اروپایی در ایران نیز آشکارا متأثر از شیفتگی به مظاهر فرهنگی فرانسوی و انگلیسی و ناشی از تحسین و احترام به معرفت و موقعیت این ملل اروپایی آغاز شد. نخبگان دولت ایران در دوران عباس‌میرزا و پس از او می‌خواستند نشان دهند مردان ایرانی در لیاقت و شایستگی هم‌ترازِ دیگر مردان جهان هستند، خصوصاً آن‌ها که می‌دانستند به آنان به دیده‌ی تحقیر می‌نگرند. لباس نشانه‌ی معناداری بود برای میل و ادعای برابری. عباس‌میرزا نه صرفاً به اروپایی بودن لباس اروپایی، بلکه به صفاتی چون سادگی و قناعت و وقار مردانه، یعنی همان دلالت‌هایی که از اوایل سده‌ی نوزدهم در خودِ اروپا بر این شکل لباس متصور بود نیز اقتدا می‌کرد. ژاک موریه[۴](Jacques Morier) و گاسپار درووِیل[۵] (Gaspar Drouville) که هر دو در زمان اصلاحات ارتش در ایران به سر می‌بردند، در خاطراتشان بر این صفات ولیعهد تأکید داشتند:

... هر وقت که یکی از درباریان یا افسران [عباس‌میرزا] لباس‌های قشنگ و فاخر و ابریشمی می‌پوشند، با صراحت کامل به آن‌ها می‌گوید: چرا در عوض این زر و زیورها یک اسب تیزرو و یا یک شمشیر برنده و یک تفنگ خوب نمی‌خرید؟ خودآرایی و زر و زیور خاصه زنان است نه کسانی که نام مردی و سربازی بر خود می‌پسندند. ... لباس شاهزاده قاجار با لباس سربازانش اختلافی ندارد. و روی قبای کرباس یک شال پهن می‌بندد و یک خنجر بی‌نگین ساده به کمر می‌زند، ولی با وجود این سادگی ممکن نیست با شکوه و رفتار کریمانه و ابهت و وقار جالب‌توجهی که در او هویداست کسی او را نشناسد و تشخیص ندهد. (نجمی، ۱۳۲٦: ۱٤۹–۱٤۷)

تصویر ۵: پرتره ناصرالدین شاه قاجار با سرداری و شلوار اروپایی و کلاه پوستی کوتاه. عکاس: هربرت رُز باراد (Herbert Rose Barraud). اواخر دهه‌ی ۱۸۸۰ م./دهه‌ی ۱۳۰۰ ق.
منبع:
www.museumsyndicate.com/item.php?item=69835

این نوع مردانگی نوین، که تجسمی از مرد–سرباز، با ظاهر ساده و بی‌تکلف بود را نخستین بار عباس‌میرزا در سپهر اشرافیت ایرانی ترویج کرد. در آن دوران، بارزترین تضادّ مناقشه‌برانگیز لباس مردان ایرانی و اروپایی، قدِ لباس بود، که در ایران حسّاسیت عموم را برمی‌انگیخت. کوتاه شدن لباس مردان در ایران چندان به آسانی و سرعت اتفاق نیفتاد؛ کرزن، که در اواخر دهه‌ی ۱۸۸۰ م. در ایران سفر می‌کرد و تقریباً تمامی شهرهای مهم ایران را دیده بود، اشاره می‌کند که حتی تا آن زمان هم، همیشه در سفر می‌بایست یک کُت فراکِ بلند مشکی با خود همراه می‌داشت، تا به هنگام ملاقات با شخصیت‌های مهم از آن استفاده کند، چرا که «ایرانی‌ها لباس کوتاه را دور از متانت و وقار می‌شمارند و مثل این است که میزان قدر و احترام شخص بسته به این است که سر تا پا، نیک پوشیده باشد». (کرزن، ۱۳٦۲: ۹٦/۱) از میان شاهان قاجار، اولین بار محمد شاه بود که لباس *غیرنظامی* با کُت کوتاه در بر کرد، و به درباریان نیز توصیه

می‌نمود «لباس بلند را که علامت تکبر بی‌موضوع است ترک گویند» (مستوفی، ۱۳۸٤: ۵۳). در تصاویر محمد شاه و سپس ناصرالدین شاه، با ریخت بسیار متفاوتی از مردانگیِ هنجار، نسبت به تصاویر فتحعلیشاه، مواجه می‌شویم. (تصویر ۵) شریعت‌پناهی در کتاب *اروپایی‌ها و لباس ایرانیان*، به‌یمن عکس‌ها و نقاشی‌های باقی‌مانده از ناصرالدین شاه، اشاره‌ی جالبی به روند تغییر شکل کلاه و لباس وی در طول دوره‌ی پنجاه ساله‌ی سلطنت‌اش دارد، و نشان می‌دهد که چگونه رفته‌رفته لباس وی ساده‌تر و کلاه‌اش کوتاه‌تر شد. (شریعت‌پناهی، ۱۳۷۲: ۱۰۳) به‌تدریج، لباس مردان با وجود مخالفت شدید روحانیون، خصوصاً در فضای اجتماعی دوران ناصری، کوتاه‌تر و ساده‌تر شد؛ از اواخر سده‌ی سیزدهم ق.، صورتی از لباس اروپایی برای مردان ایرانی رواج یافت، متشکل از کُتی معروف به «سرداری» که به همراه شلواری با بُرش اروپایی، و کفش اروپایی پوشیده می‌شد. سرداری، از زمان اصلاحات میرزا حسین‌خان سپهسالار (صدراعظم ناصرالدین شاه در اوایل دهه‌ی ۱۲۹۰ ق./ دهه‌ی ۱۸۸۰ م.) در پوشاکِ نظامی رایج شد. این لباس کت بلندی با یقه‌ی ایستاده، و دامن چین‌دار بود، که به پالتو اروپایی شباهت داشت و احتمالاً از لباس سرتیپی فرانسه تقلید شده بود. (مستوفی، ۱۳۸٤: ۱۲٦–۱۱۷) سپهسالار، سرداری را به همراه شلوار تنگ اروپایی به جای تنبان‌های گشاد ایرانی، و کلاه کوتاه، ابتدا در لباس افسران نظامی رواج داد، که به قول پولاک، تا مدت‌ها مردم به آن «رختِ نظامی» می‌گفتند (پولاک، ۱۳٦۱: ۱۰۳)، اما این نوع لباس، به‌سرعت به لباس شهروندی مردان گسترش یافت. شیوه‌های اشرافی لباس از دور خارج شد، و به‌قول کرزن

> لباس قدیم درباری، یعنی آن جُبه‌ی بلند جادار ترمه‌ی کشمیری یا کرمانی، عمامه و ردا و چارق‌های قرمز را، که در اوایل قرن نوزدهم لباس رسمی و ضروری دربار بود، حالا فقط درباریان در مراسم رسمی نظیر بارعام شاهانه می‌پوشیدند. (کرزن، ۱۳٦۲: ٤۲۹/۱)

۴. رواج لباس مدرن در نهادهای اجتماعی مدرن

دیدیم که در اواخر دوران ناصری، تحولات چشمگیری در لباس مردان رخ داد؛ لباس مردان، ساده‌تر، کاربردی‌تر، غیربازنمایانه‌تر، و اروپایی‌مآب‌تر شد؛ اما دیگر تنها الگوی گسترش نظام نوینِ پوشاک، *دربار* نبود. بلکه این الگوی نوین مردانه، بیشتر به واسطه‌ی تجددگرایانی عمومیت یافت که با فرهنگ اروپایی آشنایی داشتند و آن را می‌ستودند، و انگیزه‌ی اقتباس پوشاک اروپایی برای آنان، تحرک اجتماعی، و تشبّه به جهان مترقی بود.

اولین مردان ایرانیِ ملبس به پوشاک اروپایی در عکس‌های دوران قاجار، تجددگرایانی بودند که فرهنگ اروپایی را بی‌واسطه می‌شناختند و می‌ستودند، و حتی گاه به‌تندی آداب پوشاک ایرانی را به باد انتقاد و سخره می‌گرفتند. میرزا آقاخان کرمانی، علاوه بر علوم و فناوری، اقتباس آداب و عادات اروپایی را نیز لازم می‌شمرد، و با گویشی به شدت ضدّ عربی لباس و آداب سنّتی ایرانی را به استهزا می‌گرفت:

> هیچ یک از آداب و اخلاق مدنی ایرانیان نیست که از تعرض رسوم تازیان ایمن مانده باشد. این طرز نشستن و مانند حیوانات سر را به زیر انداختن و غذا خوردن منافی طبیعت است؛ و آن رخت‌های چابک و زیبنده‌ای که نمونه‌های آن‌ها را در نقوش تخت جمشید می‌بینیم تغییر یافته، و [ایرانیان] به جای آن عباهای دامن‌فراخ، یعنی گلیم‌های دوطرف سوراخ با سردست‌های شُل و آویخته، و قباهای بی‌قواره یعنی کیسه‌های چاک‌دوخته، و کفش‌های زرد مانند پوست خربزه پوشیدند. (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲۵۷) (تصویر ٦)

شمار زیادی از روشنفکران تجددخواه اواخر قاجار از ترویج آداب اروپایی و لباس غربی دفاع می‌کردند. در میان آنان یکی دیگر از مشهورترین نظرات متعلق به تقی‌زاده است که از قلم وی درباره تجدد در مجله *کاوه* می‌خوانیم: «قبول و ترویج بلاشرط و قید تمدن اروپا و تسلیم مطلق شدن به اروپا و اخذ آداب و رسوم و تربیت و علوم و صنایع و زندگی و کل اوضاع فرنگستان بدون هیچ استثناء جز زبان. ... ایران باید ظاهراً و باطناً، جسماً و روحاً فرنگی‌مآب شود و بس.» (*کاوه*، ۱۲۹۸: ۱) تقی‌زاده در زمره‌ی مردان جوانی بود که پس از کسب آموزش‌های نوین غربی و آشنایی با فرهنگ اروپایی، لباس روحانیت را که در خاندانش رسم بود کنار نهاد و شورمندانه حامی آداب پوشاک اروپایی شد. در مقدمه‌ی کتاب *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران* درباره‌ی او نوشته شده:

> ... خودش می‌گوید خواندن کتاب طالبوف و مخصوصاً نوشتجات میرزا ملکم‌خان و مطالعه‌ی مرتب روزنامه‌ها از هر چیز بیشتر در من تأثیر عظیم نمود. اگر این نوع مطالعات را به‌همراه مدت‌ها زندگی در کشورهای اروپایی جمع کنیم، و این فرض را نیز بپذیریم که تحصیل علوم دینی او نه آگاهانه بلکه بیشتر جنبه‌ی عرف خانوادگی داشته، آنگاه تا حدودی می‌توان فهمید که چرا تقی‌زاده از لباس مقدس روحانیت به کراوات و کت‌وشلوارِ اتو کشیده ... روی آورد. درواقع قابل‌قبول خواهد بود اگر گفته شود همین تغییر ظاهری نتیجه‌ی تغییری در باطن و افکار او بوده است. (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۱) (تصویر ۷)

تصویر ۷. سیدحسن تقی‌زاده. بدون تاریخ. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران؛ شماره آرشیو: ۱-۶۸۱۰ ع

تصویر ٦. میرزا آقاخان کرمانی. بدون تاریخ. منبع: (کرمانی، ۱۳۵۷: ۲۹/۱)

تجددگرایان به‌عنوان یک گروه اجتماعی، برای اقتدا به فرهنگ *والاتر* اروپایی، می‌بایست خود را به‌لحاظ ریخت ظاهری، هم از سنّت‌گرایان مذهبی، و هم اشرافی متمایز می‌نمودند. انگار این جریان دلالت بر این داشت که مذهب و اشرافیت دیگر قابلیت الگوسازی خود را برای گروه‌هایی از مردم از دست داده بود؛ نزد تجددگرایانی چون کرمانی ارزش‌هایی چون عقلانیت، وطن‌پرستی، و مردانگی، در طبقه‌ی روشنفکر نوظهور تجلّی می‌یافت. نشانه‌های ارزشی گفتمان مشروطیت آشکارا در اینجا دیده می‌شود. از نگاه اینان لباس سنّتی مردانه در وجه اشرافی آن، نشانِ سیستم سیاسی مهجورِ سلطنتِ کهن و اشرافیت فاسد قاجار، و در وجه مذهبی آن، نشانِ سنّت مذهبیِ کُهَنی بود که با تمام توان در برابر تجدد می‌ایستاد. بدین‌سان نسلی از مردان در عصر مشروطه ظهور می‌یابند که تمایل داشتند خود را همچون شهروندان ملتی برابر با جهان مترقی بنمایند، و لباس اروپایی برای آنان نشانه‌ی آن نظام شهروندی جهانی بود که آرزوی تعلق بدان را داشتند. آن گسست نسلی که در اثر آموزه‌های مدرن و شناخت فرهنگ اروپایی حتی در برخی خانواده‌های بسیار سنتی پدید آمده بود و کسانی چون تقی‌زاده را به اکتساب فرهنگ پوشاک اروپایی سوق می‌داد، در خانواده‌های بازاری که همواره بسیار متعهد به لباس سنتی ایرانی بودند نیز مشاهده می‌شد، و این نیز محتملاً ناشی از نیاز این گروه‌های اجتماعی به تعامل با جهان بیرون بود. (تصاویر ۸ و ۹)

تصویر ۸: نشسته: حاج محمدحسین امین‌الضرب، واردکننده‌ی صنعت برق به ایران، و اولین رئیس اتاق تجارت تهران، و چند تن از کارکنان تجارتخانه‌ی وی همگی در لباس کامل اروپایی. دهه‌ی ۱۳۰۰ ق. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. شماره آرشیو: ۱-۴۸۸ع

تصویر ۹: حاج رضا جورابچی (نشسته در سمت چپ با عصا) از بازرگانان تبریز و همراهانش در سفر استانبول با لباس کامل اروپایی. اوایل دهه‌ی ۱۹۲۰ م. منبع: (Farmanfarmaian, 2008: 200)

در اواخر دوران قاجار، حدّی از انعطاف‌پذیری در نظام لایه‌بندی اجتماعی ایران به‌وجود آمد و تحرک اجتماعی را تا حدودی ممکن ساخت. گرچه ساخت‌های طبقاتی ایران با معادل‌های اروپایی آن مطابقت دقیق نداشت، و طبقه‌ی متوسط نوظهور ایران مشابهت چندانی با بورژوازی اروپایی نداشت،[۱] اما بین موقعیت‌های اجتماعی تفاوت به‌وجود آمد و پل زدن بین این تفاوت‌ها نیز ممکن و مطلوب شد. اقشار فرودست جامعه همچنان، تحت نفوذ روحانیت، مایل به حفظ شیوه‌های سنتی پوشاک بودند. اما اقتصاد اواخر دوره‌ی قاجار، افزایش جمعیت، و رشد طبقه متوسط شهری، به‌طور اجتناب‌ناپذیری بر شکل‌گیری الگوهای نوین مصرف پوشاک در ایران تأثیر گذاشت. به‌گفته‌ی عیسوی، جمعیت ایران در سده‌ی سیزده ق./نوزده م.، دو برابر گردید و بخش عمده‌ای از این جمعیتِ افزوده شهرنشین بودند. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۲۹-۳۰) شهرهای ایران به شهرهای پرجمعیتی بدل می‌شد که اروپاییان در کوچه و خیابان آن رفت و آمد می‌کردند؛ کرزن در دهه‌ی ۱۳۰۰ ق./۱۸۹۰ م. اشاره می‌کند که دست‌کم در مورد مردان، آن سبک لباس پوشیدنِ شرقی که در هندوستان یا پایخت‌های قدیمی آسیا دیده می‌شود در تهران وجود ندارد:

> عمامه به‌تدریج از میان رفته و حالا فقط حاجی‌ها و سیدها و ملاها بر سر دارند؛ لباس بلند و رنگ‌های تند شرقی که شاید هنوز در خیابان‌های بنارس و بخارا دیده می‌شود... به طرز تمام یا نیمه‌اروپایی درآمده. (کرزن، ۱۳٦۲: ٤۳۸/۱)

و نیز می‌نویسد:

> افزایش حضور اروپاییان در این دوره در شهرهای بزرگ ایران و دیدن سروریخت آن‌ها دیگر به ندرت موجب تحریک و توجه مردم ایرانی می‌شد، و مردم طبقات اعیان و اقشار نظامی و مستخدمین شهری از مرد و زن، روز به روز بیشتر مایل به تقلید از طرز لباس و آداب و رفتار آنان می‌شدند. (همان، ٤٤۰)

و با اشاره به افزایش تعداد اروپاییانِ مقیم تهران می‌گفت: «روزی فرا خواهد رسید که خیابان‌های تهران نیز مثل اسلامبول و قاهره نمایشگاه جامه و لباس اروپایی از هر قبیل خواهد گردید». (همان، ٤٤۱) کم‌کم به قول پولاک «خیاط‌هایی هم پیدا شدند که لباس به مدل اروپایی می‌دوختند»؛ (پولاک، ۱۳٦۱: ۱۰۹) شمار زیاد آگهی‌های تبلیغاتی برای خیاطانی که *پیراهن فُکل* یا *پیراهن پاریسی* می‌دوختند،[۷] گواه رواج گسترده‌ی این شیوه‌های پوشاک در میان مردان عادی است.

میلی آشکار به مدرن بودن، در نحوه‌ی پوشاک مردان طبقه‌ی متوسط نوین به‌وجود آمد، که مناسب‌ترین قالب خود را در لباس اروپایی می‌یافت، و به‌خوبی با نهادهای آموزشی، اداری و دفتری جدید سازگاری داشت. کت‌وشلوار اروپایی لباسی خوش‌قواره بود؛ فُرم‌اش دلالت بر طردِ لَختی و بیهودگی، جدیّت، سادگی، تحرک، کارایی، و رابطه‌ای نوین با بدنی داشت، که حال می‌بایست در موقعیت‌های اجتماعی و حرفه‌ای جدید، ژست‌های جدیدی را تجربه می‌کرد. در جریان انقلاب مشروطه، دولت مرکزی کم‌کم به وزارت‌خانه‌ها و نهادهای اداری تبدیل شد که بر بنیادِ منطق و عقل و اندیشه و آموزش و قانون مدرن بنا شدند. این نهادهای اداری هر چند در ابتدا ساختار واقعی بوروکراسی‌های اروپایی را نداشتند، به‌تدریج کارکنان حقوق‌بگیر و دوایر محلی پیدا کردند.

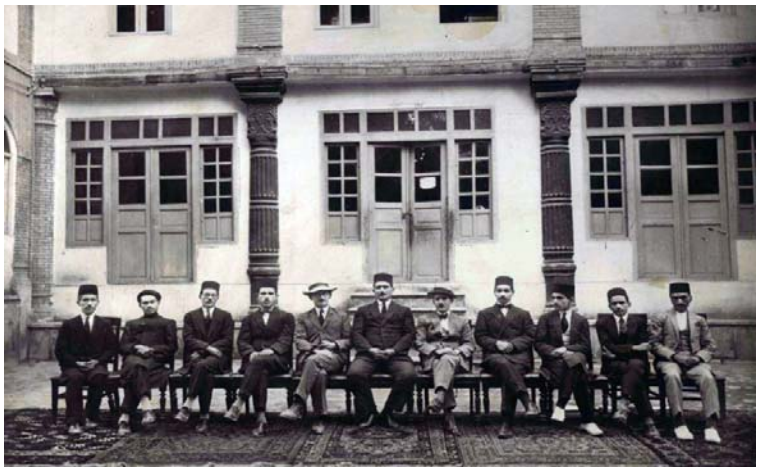

تصویر ۱۰. معلمین و کارکنان ایرانی و خارجی و محصلین مدرسه دارالفنون در اواخر دوره قاجار. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. شماره آرشیو: ۲۷۶۱-۱۲٤ط.

مدارس جدید مثل دارالفنون در تهران و تبریز، و مدارس میسیونری هیئت‌های خارجی در شمار زیادی از شهرهای ایران، نظام آموزشی و معلمان اروپایی داشتند[۸] و علاوه بر علوم جدید، آنان را با شیوه‌ی زندگی اروپایی نیز آشنا می‌ساختند، و مشخصاً بر فرهنگ عمومی دانش‌آموختگان‌شان تأثیرات پایدار بسیاری بر جای نهادند. (تصویر ۱۰) خودِ مبلغان عقیده داشتند

> مدارس میسیونری دروازه‌های تمدن نوین غربی را به روی دانش‌آموزان می‌گشاید و آنان را از شیوه زندگی شرقی ناراضی می‌کند، و این نارضایتی به‌تدریج تمایل به روی گرداندن از وضعیت خود به سوی تمدن غربی را موجب خواهد شد. (همراز، ۱۳۹۱: ۱۸۶-۱۸۷)

مدارس جدیدِ ایرانی نیز در دوران مشروطه بر مبنای الگوی اروپایی شکل گرفت. اهمیت این مدارس آن بود که آموزش را از انحصار اشرافیت قاجار و نهادهای مذهبی به در آورده و امکان آن را برای همه‌ی طبقات اجتماعی مهیا می‌کرد؛ خصوصاً این‌که دیگر همچون مدارس میسیونی مربوط به فرزندانِ اقلیت‌ها تلقی نمی‌شد، و جمع کثیری از جوانان خانواده‌های مسلمان طبقه‌ی متوسط و حتی فرودست به این مدارس می‌رفتند:

مدارس جدید عامل شتاب‌دهنده به اصلاحات سیاسی و اجتماعی، و نشانه‌ی گسستِ آگاهانه از نظام آموزشی گذشته بود که در سمت‌گیری اروپاییِ آن‌ها خود را نشان می‌داد. هدف بنیان‌گذاران این مدارس، ساختن طبقه‌ی اجتماعی و اقتصادی جدیدی در ایران برای تربیت کادر رهبری اندیشه‌های اصلاحی، به‌ویژه با فاصله گرفتن از پذیرش طبقات اعیان و رجال وابسته بود. ... با تأسیس این نوع مدارس، ملاک شایستگی و مسئله‌ی اشغال پست‌های دولتی، که پیش‌تر تنها بر داشتنِ روابط نزدیک با دربار استوار بود، به سوی «تحصیلات عالیه» میل می‌کرد. (محمدکمال، ۱۳۹۵)

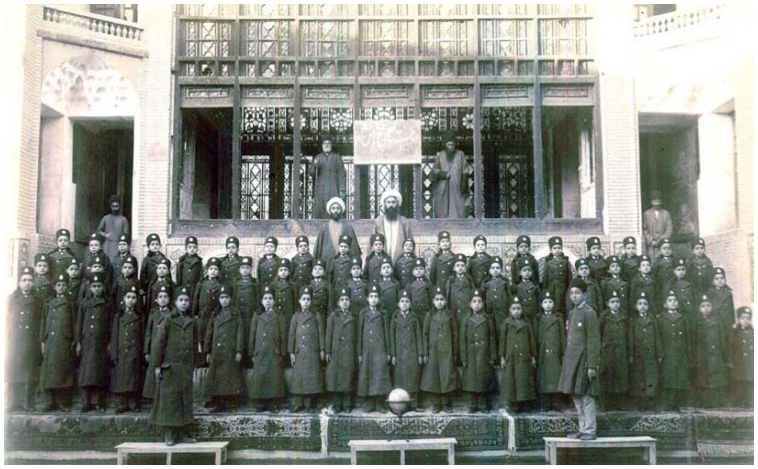

تصویر ۱۱. دبستان دانش در تهران، به ریاست مفتاح‌الملک. عکاس: آنتوان سوروگین. ۱۳۱۹ ق./۱۹۰۱ م. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. شماره آرشیو: ۴۹۹۱-۱ع

در این مدارس، چه در تهران و چه سایر شهرهای بزرگ، دانش‌آموزان نه تنها با علوم مترقی بلکه با آداب پوشاک و سبک زندگی اروپایی آشنا می‌شدند؛ در تعداد زیادی از عکس‌های باقی مانده از مدارس دوران مظفری و پس از آن در ایران می‌بینیم که دانش‌آموزان ملبس به سرداری یا کت‌وشلوار، یا پالتو و شلوار با الگوی اروپایی می‌باشند. (تصویر ۱۱) تعداد زیادی از دانش‌آموختگان این مدارس برای ادامه‌ی تحصیل به اروپا می‌رفتند. فرآیند فرستادن دانشجو به اروپا که تا پیش از پیروزی جنبش مشروطه به‌طور محدود، در سطح طبقات اعیان قاجار صورت می‌گرفت، به‌طور جدی در دستور کار دولت مشروطه قرار گرفت. به‌موجب قانونی که مجلس شورای ملی در سال ۱۳۲۸ ق./۱۹۱۰ م.

تصویب کرد، با برگزاری آزمون، سالانه میان داوطلبان تحصیل در کشورهای اروپایی، سی نفر برگزیده و به اروپا روانه می‌شدند[۹] و در بازگشت بسیاری از آنان متأثر از نظام پوشاک اروپایی بودند. در این دوران شمار زیادی از مردان تجددگرا، وقتی در ممالک اروپایی به‌سر می‌بردند اغلب به آخرین مُدهای لباس مردانه‌ی اروپایی ملبس می‌شدند و شماری از آنان در ایران نیز، نه از سر تفنن بلکه همواره لباس کامل اروپایی می‌پوشیدند؛ از جمله شخصیت‌های تجددگرایی چون میرزا ملکم‌خان، یا امین‌الدوله[۱۰] که «به اصطلاح از شیک‌پوش‌های آن زمان بود و همیشه با پیراهن دوخت فرنگ و کراوات دیده می‌شد.» (محبوبی‌اردکانی، ۱۳۵۷: ۳۸) در اوان اولین دستاوردهای مشروطه‌خواهی، کت‌وشلوار اروپایی لباس معمول تعداد زیادی از سیاست‌مداران ارشد در ایران بود، که به‌خوبی از عکس‌های رؤسا و بسیاری از نمایندگان مجلس شورای ملی نمایان است؛[۱۱] اما بسیاری از این دولت‌مردان دیگر الزاماً وابستگی‌ای به اشرافیت قاجار نداشتند بلکه جوانانی از خانواده‌های غیراشرافی بودند که در مدارس نوین آموزش دیده و با تحصیلات عالیه در ایران یا اروپا به استخدام نهادهای اداری و دولتی درمی‌آمدند. این افراد هسته‌ی طبقه‌ی اجتماعی نوینی را در ایران شکل دادند که به تدریج گسترش یافت. (تصاویر ۱۲ تا ۱۵)

تصویر ۱۳. میرزا اسماعیل خان ممتازالدوله. از رؤسای مجلس اول شورای ملی، و وزیر در کابینه‌های مختلف. تحصیل‌کرده حقوق و زبان فرانسه در استانبول. منبع: (کرمانی، ۱۳۵۷، ۲۲۶/۲)

تصویر ۱۲. میرزا حسن خان مشیرالدوله (پیرنیا)، تحصیل‌کرده حقوق در مسکو. وزیر کابینه‌های مختلف و نخست‌وزیر دور سوم مجلس شورای ملی. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. شماره آرشیو: ۴۸۸۳-۱ع

تصویر ۱۵. محمد مظاهر (صدیق‌حضرت). تحصیل‌کرده حقوق در پاریس. نماینده‌ی ادوار اول و دوم مجلس شورای ملی. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر؛ شماره آرشیو: ۵۷۹۲-۱ع

تصویر ۱٤. حسنعلی کمال هدایت (نصرالملک). تحصیل‌کرده حقوق در پاریس. نماینده‌ی ادوار اول و دوم مجلس شورای ملی و وزیر کابینه‌های مختلف. منبع: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر؛ شماره آرشیو: ۵۸۸۰-۱ع

گسترش اجتماعی و اقتصادی این طبقه‌ی جدید منجر به افزایش پویایی اجتماعی می‌شد، و سبب می‌شد الگوهای زیباشناختی پوشاک اروپایی، به سوی گروه‌های بزرگ‌تر اجتماعی سوق یابد. ارتباط با غرب، به‌ویژه از طریق آموزش‌های مدرن، این طبقه را تقویت می‌کرد؛ و ایده‌ی برتریِ اکتسابی آنان، بیش از ثروت مادی یا رابطه با اشرافیت، با دانش و موقعیت اکتسابی و پرستیژِ اجتماعی آنان مرتبط بود. به‌این‌ترتیب، میزان تأثیر سنّت و مذهب نیز بر شیوه‌ی لباس پوشیدن آنان روزبه‌روز کم‌تر می‌شد.

نهادهای اداری و آموزشی جدید، نقشی اساسی در نهادینه‌سازی الگوهای مردانگی مدرن در ایران داشتند. نوعی اخلاق و رفتار مردانه‌ی شایسته، بخش واجبِ تربیت طبقه‌ی متوسط (با ایده‌آل‌هایی نظیر تحصیلات عالیه، پویاییِ اجتماعی، نظم، عدالت و برابری، تعلق به جهانِ نو، اعتدال، و نظافت) در فرهنگ ایرانی شد؛ اندک‌اندک، بسیاری از مردان نسبت به «بدن» خود آگاه شدند، و موجی از ظاهرآرایی و قواعد انضباطی بدن، در جامعه‌ی شهری ایران به‌وجود آمد. این گروه‌های اجتماعی برای پیشرفت در مشاغل خود به لباس‌های

خوش‌دوخت غربی نیاز داشتند. تا دوران حکومت احمدشاه، نه تنها خیاطان زیادی بودند که پیراهن و کت‌وشلوار اروپایی می‌دوختند، بلکه کت‌وشلوار مردانه‌ی تولید انبوهِ اروپایی نیز به بازارهای ایران وارد می‌شد، و به قول جعفر شهری، به‌تدریج عبا و قبا و لباده، به کُت و ردِنگُت، و شلوار اتو دار، و کفش شبرو و ورنی مبدل شد، و قشر «اداره‌ای‌ها»، «متجددمآب‌ها»، و «فکلی‌مآب‌ها»، پوشیدن کت‌وشلوار و آراستگی موی سر و ریش و سبیل به شیوه‌ی اروپایی، جزء شئونشان به حساب آمد. (شهری، ۱۳۷۱: ۱۳۱/۱–۱۲٤) ضمائم منحصربفرد لباس مدرن مردانه مثل دستکش، کلاه، عصای تعلیمی، یا فُکُل‌کراوات، نمادهای مهمی از مدرنیته‌ی اروپایی و نشانه‌ی مؤکدی برای متمایز ساختن این نخبگان اجتماعی بود، و از نگاه سنت‌گرایان به‌شدّت دلالت بر خودباختگی و ظاهرپرستی آنان داشت. این عناصر پوشاکی، در اروپای بورژوای سده‌ی نوزدهم و اوایل سده‌ی بیستم نیز دلالت‌های مشابهی داشت؛ راب شیلدز در تحلیل دلالت‌های اجتماعی کراوات در اروپای سده‌ی نوزدهم می‌نویسد:

> کراوات با ژستِ سرافراز و مغروری که به سر و گردن می‌داد، نشانه‌ی اقتدار و انضباط، و قدرت و صلابت مردانه بود. اغلب بدین منظور استفاده می‌شد که فرد را به‌عنوان مردی ممتاز، شیک‌پوش و والامقام، از افراد معمولی و پیش‌پاافتاده متمایز کند؛ و به واسطه‌ی همین دلالت‌ها، کسی که کراوات یا پاپیون می‌بست اغلب به خودپسندی، نخبه‌گرایی، و روشن‌فکر«نمایی» متهم می‌شد. (Shields, 2009: 108-116)

فُکُل‌کراوات تنها عنصرِ تماماً غیرکاربردی، تزئینی، و هزینه‌بَر در پوشاک مردان، یا به‌عبارتی، مشخصاً نشانِ مَردان آلامُدی بود که به ظاهرآرایی اروپایی‌مآبانه توجه زیادی داشتند، و بدین‌سبب نیز واجد دلالت‌های شدید سیاسی و فرهنگی گردید. برچسب توهین‌آمیز «فُکلی» – که درواقع به معنای مردی بود که یقه‌ی مجزای پیراهن و کراوات بسته– از سوی مخالفان، به‌طور عام، در اطلاق به تجددگرایانی با افکار و عقاید و ژست‌های اروپایی‌مآبانه به‌کار می‌رفت. یکی از پرشورترین ناقدان فکلی‌ها، سید فخرالدین شادمان، تقریباً سراسر کتابِ معروفش «*تسخیر تمدن فرنگی*» را به تقبیح فُکلی‌ها پرداخته، و آنان را موجوداتِ خطرناکی می‌نامد که موجب تقلید احمقانه از اروپا می‌شوند. این اصطلاح که در زبانِ بسیاری‌ها به‌صورت ناسزا به‌کار می‌رفت، صرفاً به‌معنای کسی که کراوات یا فُکل دارَد یا به‌شیوه‌ی اروپائیان لباس می‌پوشد نبود؛ شادمان خود از تحصیل‌کرده‌های پاریس، لندن، و سپس هاروارد در آمریکا، و از

نوگرایان روزگار خود بود، و در چند عکسی که از او باقی مانده کت‌وشلوار و کراوات به تن دارد. جالب این‌جاست که شادمان در این کتاب اصطلاح فُکلی را در اطلاق به آن دسته از روشنفکران و نویسندگانی به‌کار می‌برد که مثلاً به زبان‌های خارجی می‌نویسند و فارسی را تحقیر می‌کنند و تنها ظواهر زندگی غربی را تقلید می‌کنند. به‌این‌ترتیب مشاهده می‌شود که این اصطلاح درواقع دلالت صریحی صرفاً به آن عنصر مشخص لباس اروپایی نداشت بلکه معنایی کاملاً ضمنی یافته بود:

> در اوایل این رساله نوشته‌ام که امروز ایرانی به بلایی گرفتار شده که بدتر از آن هرگز ندیده است... نام زشت این دشمن پلید «فکلی» است... فکلی را به جامه و شغل و دین و محل تحصیل نمی‌توان شناخت... فکلی ایرانی، بی‌شرمِ نیمه‌زبانی است که کمی زبان فرنگی و از آن کم‌تر فارسی یاد گرفته و مدعی است که می‌تواند به زبانی که آن را نمی‌داند تمدن فرنگستانی را که نمی‌شناسد برای ما وصف کند... ابله و نادان آن فکلی نیمه‌زبانی است که از این تمدن عجیب عظیم جز کراوات‌پسندی و شلوارشناسی و شب‌نشینی در میخانه و رقاص‌خانه... چیزی نیاموخته و بااین‌همه گمان می‌برد که به کُنه این تمدن حیرت‌انگیز پی برده است و باید آموزگار و راهنمای ما باشد. (شادمان، ۱۳۸۲: ۲۵-۱۳)

روشن است که رواج این برچسب، نقدی به گسترش یک گروه اجتماعی خاص است. این تقابل‌ها گاه حتی دستاویزِ برخوردهای شدید سیاسی میان طرفداران و مخالفان تجدد می‌شد. روحانیون و سنّت‌گرایان تلاش می‌کردند لباس مدرن را در نگاه طبقات فرودست منفور جلوه دهند، و با این‌کار، وجهِ طبقاتی و اجتماعیِ یک سبک پوشاک را بیش از پیش پُر رنگ می‌کردند؛ به‌طور مثال حامیان ضدّ مشروطه‌ی شیخ فضل‌الله نوری در رویارویی با مشروطه‌خواهان در سال ۱۳۲٤ ق./۱۹۰۷ م. در راه‌پیمایی میدان توپخانه، از طبقات پایین جامعه‌ی شهری بودند که ضدّیت با مشروطه‌خواهی را با نفرت از مظاهر تجدد و طبقات فرادست اجتماعی بروز می‌دادند؛ این جمعیت که متشکل از

> طلاب به‌ویژه از حوزه درس شیخ فضل‌الله، لوتی‌های تحت حمایت؛ وظیفه‌بگیران؛ قاطرچی‌ها؛ پیشه‌وران، دربانان و خدمتکاران دربار شاهی؛ دهقانان اراضی سلطنتی ورامین؛ و فقرای شهری آزرده از رشد فزاینده‌ی قیمت مواد غذایی بودند،... به هر عابری که احیاناً کلاه اروپایی به سر داشت یورش می‌بردند. (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۰۱)

حتی حدود دو دهه بعد از آن واقعه هم هنوز، نویسنده‌ای به نام م. ق. ادیب، در یکی از مقالات مجله‌ی جمعیت *نسوان وطن‌خواه ایران* می‌نویسد: «هرگاه جوان‌های کراوات‌بسته و خوش‌لباس... از محلات پایین شهر عبور می‌کنند به جزیی اتهامی به‌عنوان بابی یا بهایی یا طبیعی رشته حیات و زندگی آن‌ها را قطع می‌کنند». (ادیب، ۱۳۰۳، ۱۰) در متون انتقادی روحانیون دوران مشروطه نیز به کرات به تقبیح رواج فرنگی‌مآبی در لباس این دوران برمی‌خوریم؛ شیخ احمد شاهرودی در کتاب *مدینه‌الاسلام روح‌التمدن* (۱۳٤٥ ق./۱۹۲۷ م.)، در نقد لباس اروپایی، که به‌قول او در سال‌های آخر سلطنت قاجار از ضروریاتِ زندگی شهری شده بود و «شرط تمدن» شمرده می‌شد، چنین می‌نویسد:

> ایران و این لباس دینی و وطنی... چنان آلوده‌اش به مردم نمود، که دستاربندان را در هیچ محفلی و شغلی راه نمی‌دهند، مگر با مطهرات عشره: لباس فرنگی‌مآبی، فکل و کراوات، زلف خیگی، سبیل ورکشیده، ریش تراشیده، عینک چشم، ساعتِ النگو، تعلیمیِ دست، نیم‌چکمه‌ی پا، به ضمیمه‌ی صابون و عطر و روغن و لعاب و و و... . (صوفی‌نیارکی‌نجفی، ۱۳۸۵: ۱۱۱–۵۸)

سخنان شاهرودی گواه آن است که در سال‌های پیش از تغییر آمرانه‌ی لباس مردان، ظاهرآرایی مدرن برای مردان، به‌طور تلویحی به ضرورتی در سپهر نهادهای مدنی بدل شده بود، و این امر تمایزات طبقاتی را تشدید می‌نمود. تجددگرایان نظام زیباشناختی و سلیقه‌ی نوینی را ارج می‌نهادند که نفی ارزش‌های سنّتی بود، و به مدد آن بین خود و غیرنخبگان، یا سنت‌گرایان، فاصله ایجاد می‌کردند. از این منظر، کت‌وشلوار برای تجددگرایان کالایی اتیکت‌دار بود؛ کالایی که هم نشان‌دهنده‌ی قدرت اقتصادی فرد بود، چون همه‌ی مردم از عهده‌ی مخارج تهیه‌ی پوشاک اروپایی برنمی‌آمدند، و هم واجد ارزش نمادین و سرمایه‌ی فرهنگی بالا برای راه‌یابی به طبقات نوین اجتماعی و دست‌یابی به امکانات ویژه‌ی آن، و عامل تقویت روابط قدرت یا نظام سلطه و تسلیم بین طبقات اجتماعی.

کت‌وشلوارِ مردانه، تأیید آشکاری بود بر تعلق به یک جهان طبقاتی مدرن. عوامل اقتصادی، چونَ رشد سریع واردات انبوه و مصرف انبوه در اواخر دوران قاجار نیز در عمومیت یافتن این مُد جدید مؤثر بود. قدرت اقتصادی که پیشتر در اختیار گروه کوچکی بود، اکنون به دست طبقه‌ی بزرگ‌تری افتاده بود که قادر بود پوشاک وارداتی اروپایی بخرد، و به واسطه‌ی جایگاه فرهنگی فرادستِ خود، به الگویی برای دیگر طبقات بدل شود. پوشاکِ تولید انبوهِ اروپایی، در ایران مصرفِ انبوه پیدا کرد، و حتی مثل خودِ اروپا، داغِ ننگِ

بنجلی و بی‌کیفیتی بر خود نداشت، بلکه برعکس، هر قلم لباس اروپایی، به صِرف اروپـایی بودن‌اش، باکیفیت و باپرستیژ قلمداد می‌شد. بی‌شک تغییرشکل لباس مردانه در ایران، نشانِ گرایشی جهانی به مدرنیته و شهروندی بود؛ کت‌وشـلوار بـرای مـردان تجـددگرای عصـرِ قاجار، نشانه‌ای بود از هم‌نوایی با یک تغییر در سیاست‌های فرهنگی –سیاستِ نوینِ نگاه به جهانِ بیرون، و نه چشم بستن به روی آن.

۵. نتیجه‌گیری

تا اواخر دوران قاجار، طبقاتی از جامعه‌ی شهری ایران، خصوصاً گروه‌هایی که به نهادهـای اداری، نظامی، و آموزشی جدید وابسته بودند، صورت‌هایی از پوشاک مردانه‌ی اروپـایی را اقتباس نمودند. فرآیند انتشار پوشاک اروپـایی در میـان نخبگـان تجـددخواه دوران قاجـار، صرف‌نظر از سازوکارهای اقتصادی جهان غرب، بازتابِ شیفتگی به مظاهر فرهنگ اروپایی و تقلید از آن بود. چگونگی انتشار این شیوه‌ی پوشاک در ایران بیش از هـر چیـز ناشـی از تأثیر مجاب‌کننده‌ی مصرف‌کنندگان پیشرو در جامعه‌ی ایرانی، نظیر تحصیل‌کردگان مدارس جدید، اروپارفتگان، و کارگزاران نهادهای اداری جدید بوده است. تحسین و تقلیـد مظـاهر فرهنگ اروپایی در این گروه اجتماعی، ساختی تقابلی با شیوه‌های پوشاک مورد پذیرش در میان سنت‌گرایان پدید آورد، که با ترویج انزجار عمـومی در طبقـات فرودسـت اجتمـاعی تلاش در ممانعت از گسترش آن داشتند. تا میانه‌ی دوران قاجار، دو گروه اجتماعی الگوها، ایده‌آل‌ها، و قواعد فرهنگی را در ایران دیکته می‌کردند: دربار و روحانیون؛ اما از این دوران به‌تدریج با پیدایی طبقه‌ی متوسط جامعه‌ی شهری، مردم ارزش‌ها و سلیقه‌هـای جدیـدی را تجربه کردند، و فرصت پیدا کردند موقعیت اجتماعی و سلیقه‌ی فردی خـود را، در سـبک لباس پوشیدن و ژست‌های جسمانی خـود در سـپهر عمـومی جامعـه آشـکار کننـد و بـه رُخ بکشند.

لباس اروپـایی در ایـران صـرف نظـر از کـارکرد و مناسـبت بـا اقلـیم و آدابِ ایرانـی، به‌واسطه‌ی ارزش نمادین‌اش به عامل تمایزبخش نخبگان تجددگرا در جامعه‌ی شهری ایران بدل شد. پوشاک مدرن نشانه‌ای برای میل به برابری با جهان مترقی بود، با نهادهـای مـدنی مدرن متناسب بود، دلالت بر تحرک و پویایی جسمانی، و سادگی، عقلانیت، و وقار مردانه داشت، و نیز تجددگرایان را آشکارا از گروه‌های اجتماعی سـنتی متمـایز جلـوه مـی‌داد. از سوی دیگر، جایگاه فرهنگی پیشرو و بانفوذ تجددگرایان بـه آن‌چـه بـه تـن داشـتند ارزش

می‌بخشید و نوعی مشروعیت‌بخشی به این شیوه‌های پوشاک بود، و به‌این‌ترتیب، می‌توانست عامل انتقال شیوه‌های پوشاک مدرن به گروه‌های فرودست‌تر نیز باشد.

در گزینش زیباشناختی کت‌وشلوار اروپایی، ضرورتی مدرن وجود داشت؛ این لباس نشانه‌ای برای انکار اشرافیت، انکار سنّت، و انکار بطالتِ دنیای کهنِ ایرانی بود، و به‌رغم تمام خصومت سیاسی و اجتماعی بالقوه‌ی موجود، به یکی از نشانه‌های سپهر شهری و اجتماعی متجدّد در ایران بدل شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در سال ١٦٦٦ م.، چارلز دوم پادشاه انگلستان، در پی وقایع ناگواری چون آتش‌سوزی بزرگ لندن و شیوع طاعون، و متعاقب آن تهی شدن خزانه‌ی دربار، به‌یکباره دستور به تغییرشکل لباس مردانه داد، و خود شخصاً آن را آغاز کرد. لباس مردان تا پیش از موعد مذکور، عبارت بود از بالاتنه و شلوار کوتاه بسیار پف‌داری که سرتاسر پوشیده از روبان‌ها و پاپیون‌های تزئینی بود. این لباس به‌همراه جوراب ابریشمین سوزن‌دوزی شده و کفش پاشنه‌دار و پاپیون‌دار ظریفی پوشیده می‌شد، که مجموعاً ظاهری بسیار مزین و –با معیارهای امروزین– زنانه‌ای به مردان می‌داد. لباس مذکور اساساً به سبک فرانسوی بود، و در تمام اروپا رواج داشت. چارلز دوم، به دلایل مذکور، و همچنین با انگیزه‌های سیاسی ضدّ فرهنگ فرانسوی، که به‌شدت مورد استقبال پارلمان انگستان در سده‌ی هفدهم بود، دستور به رواج لباسی داد که قرار بود نشانه‌ی سادگی و وقار و جدیت، و روحِ آزادی‌خواهی و قناعت انگلیسی باشد. این لباس عبارت بود از کُت راسته‌ی ساده و بی‌تزئینی که ظاهری باوقار و مردانه به اندام مرد می‌داد، و اتفاقاً مقتبس از رَدای مردان ایرانی در دوران صفوی بود، که انگلیسی‌ها به‌خوبی آن را –به‌واسطه‌ی ارتباطات فرهنگی با ایران صفوی و رفت‌وآمد نمایندگانی چون آنتونی و رابرت شرلی– می‌شناختند. کت مذکور اوایل در دربار انگلستان «کُت پارسی» نامیده می‌شد، اما به‌سرعت به لباس عمومی مردان در تمامی جهان غرب، و تا سده‌ی نوزدهم با تغییراتی، به کُت مدرن مردانه بدل شد. ببینید: (Hollander, 1994: 63-64)

۲. فُکل یا فوکل از زبان فرانسه به فارسی راه یافت. این واژه در اطلاق به یقه‌ی مجزایی از لباس به‌کار می‌رفت که غالباً در لباس مردان شیک‌پوش سده‌ی نوزدهم و اوایل سده‌ی بیستم م. به‌صورت ایستاده و آهارخورده، و همراه با کراوات یا پاپیون به‌کار می‌رفت.

۳. برای مطالعه‌ی تاریخ پوشاک اروپا در سده‌ی نوزدهم ببینید:

Laver, James (1995). *Costume and Fashion: A Concise History*, London: Thames & Hudson, Pp: 154-211.

٤. ژاک موریه در واقع جیمز موریر (James Morier) دیپلمات و نویسنده‌ی بریتانیایی است که در سال ۱۸۰۸ م./۱۲۲۲ ق. در سمت منشی سر هارفورد جونز (Sir Harford Jones) نخستین وزیرمختار بریتانیا در ایران، به دربار فتحعلیشاه آمد. وی در دور دوم سفر همراه سر گور اوزلی (Sir Gore Ouseley) در سال ۱۸۱۰ م. به ایران آمد، و مشاهداتش را در این دو سفر در دو جلد سفرنامه به نگارش درآورد. ترجمه‌ی این سفرنامه‌ها به زبان فرانسه، با نام «ژاک موریه» منتشر شد.

۵. گاسپار دروویل افسری فرانسوی بود که در سال‌های ۱۸۱۲ و ۱۸۱۳ م. در دوران سلطنت فتحعلیشاه و ولایتعهدی عباس‌میرزا در ایران به‌سر می‌برد. او خاطراتش را در دو جلد کتاب به‌نام *سفر به ایران* (*Voyage en Perse*) در سال ۱۸۲۸ م. منتشر کرد.

٦. محققانی مثل الگار، تجار، تولیدکنندگان، خرده‌مالکین، اصناف و بازار را اقشار سرمایه‌دار یا «بورژوا»ی ملی ایران می‌نامد (الگار، حامد (۱۳۵٦). *دین و دولت در ایران (نقش علما در دوره قاجاریه)*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس، ص‌ص ۲۰۸–۲۰۹)، اما برخی از محققین هم اعتقاد دارند که ساختار استبدادی دولت ایران با ممانعت از استقلال گروه‌های اجتماعی و اختلال در ایجاد انباشت به اشکال مختلف، مانعی در راه رشد «بورژوازی» به‌عنوان یک طبقه‌ی اجتماعی–اقتصادی خودآگاه «مستقل از قدرت دولت»، و دارای آزادی عمل و سپس عامل انباشت سرمایه بود. (مشیرزاده، حمیرا (۱۳۷٤). «ساختار استبدادی حکومت پادشاهی و عدم رشد بورژوازی در ایران»، *راهبرد*، شماره ٦، بهار ۱۳۷٤، ص‌ص ۲۹–٦٤) این تفاوت، در نظام پوشاک نیز هویدا بود؛ در حالی‌که کت‌وشلوار مدرن مردانه در اروپای سده‌ی نوزدهم نشان بورژوازی سرمایه‌دار بود، طبقه‌ی سرمایه‌دار وابسته به بازار در ایران، به دلیل وابستگی نزدیک به روحانیت و سنّت، تا زمان اعمال قانون لباس جدید مردان به دستور رضا شاه، لباس سنّتی پوشید.

۷. به‌عنوان نمونه ببینید: آگهی «آرشاک پیراهن‌دوز» در: *ایران نو*؛ سال اول، شماره ٤۵، ۵ شوال ۱۳۲۷ ق./۲۰ اکتبر ۱۹۰۹ م.

۸. در آستانه‌ی مشروطیت بسیاری از جوانان ایرانی به مدارسی که به‌وسیله‌ی میسیون‌های خارجی (آمریکایی، فرانسوی، انگلیسی، آلمانی، ایتالیایی) تأسیس شده بود می‌رفتند؛ به‌طورمثال بیش از یکصد تن در مدرسه‌ی آمریکایی پسران در تهران درس می‌خواندند. ببینید: ملکی زاوش، حسین (۱۳۷۰). تهران در گذرگاه تاریخ ایران، تهران: اشاره، ص ٦۹.

۹. در میانه‌ی سال‌های ۱۳۲۸ ق./۱۹۱۰ م./۱۲۸۹ ش. (زمان فرستادن نخستین گروه محصلان به اروپا)، تا ۱۳٤۲ ق./۱۹۲٤ م./۱۳۰۳ ش. (پایان حکومت قاجار) حدود هزار دانشجو به اروپا، و

عمدتاً به فرانسه و انگلیس روانه شدند، تا علوم و فنون تمدن نوین غرب را فراگیرند. ببینید: سرمد، غلامعلی (۱۳۷۲). *اعزام محصل به خارج از کشور در دوره قاجار*، تهران: بنیاد.

۱۰. فرخ‌خان امین‌الدوله از رجال قاجار بود که در سال ۱۲۷۲ ق./۱۸۵٦ م. به‌عنوان سفیرکبیر ایران به‌مدت دو سال به اروپا سفر کرد، و پس از بازگشت به ایران ناصرالدین شاه را از پیشرفت‌های اروپا آگاه ساخت. در پی آن، شاه وی را مأمور کرد صد نفر از جوانان ایرانی را برای تحصیل در اروپا برگزیند.

۱۱. رواج گسترده‌ی فرنگی‌مآبی در پوشاک مردان را تا حد زیادی می‌توان در انتقادات پرشور کسانی چون طالبوف تبریزی دید؛ وی در کتاب آزادی و سیاست، در حمایت از اقتصاد داخلی و نکوهش فرنگی‌مآبی، در سفارش به وکلای مجلس اول از آنان می‌خواهد از اسراف و تجمل بپرهیزند و با «البسه‌ی مشعشع تقلیدی فرنگیان» مبارزه کنند. ببینید: طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۵۷). آزادی و سیاست، تهران: سحر، ص ۱۰۷.

کتاب‌نامه

ادیب، م. ق (۱۳۰۳). «ازدواج در ایران»، جمعیت *نسوان وطن‌خواه ایران*، سال ۱، شماره‌ی ۷ و ۸ (ماه انتشار ندارد).

امانت، عباس (۱۳۹۳). *قبله‌ی عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران*، ترجمه حسن کامشاد، تهران: کارنامه.

آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی.

آدمیت، فریدون (۱۳۵۷). *اندیشه‌های میرزاآقاخان کرمانی*، تهران: پیام.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳٦۱). *ایران و ایرانیان: سفرنامه پولاک*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران خوارزمی.

تقی‌زاده، سیدحسن (۱۲۹۸). *کاوه*، دوره دوم، شماره ۱، جمادی‌الاول ۱۳۳۸ ق./بهمن ۱۲۹۸ ش./فوریه ۱۹۲۰ م.

تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۷۹). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: فردوس.

رایت، دنیس (۱۳٦۸). *ایرانیان در میان انگلیسی‌ها: صحنه‌هایی از تاریخ مناسبات ایران و بریتانیا*، ترجمه کریم امامی، تهران: نشر نو.

رائین، اسماعیل (۱۳۵۰). *میرزا ملکم خان*، تهران: بنگاه مطبوعاتی صفیعلیشاه.

شادمان، سیدفخرالدین (۱۳۸۲). *تسخیر تمدن فرنگی*، تهران: گام نو.

شریعت‌پناهی، حسام‌الدین (۱۳۷۲). *اروپایی‌ها و لباس ایرانیان*، تهران: قومس.

شهری، جعفر (۱۳۷۱). *طهران قدیم*، جلد اول، تهران: معین.

صوفی نیارکی نجفی، تقی (۱۳۸۵). «بازتاب گفتمان سنّت و تجدد در دهه‌ی سوم عصر مشروطه، برداشتی از کتاب *مدینه‌الاسلام روح التمدن*»، *مطالعات تاریخی*؛ شماره ۱۳، تابستان ۱۳۸۵، ص‌ص 58تا ۱۱۱.

طریقی، مژگان (۱۳۹۰). *ایران عصر قاجار (از دید مونتابونه، عکاس ایتالیایی)*، تهران: میردشتی.

عیسوی، چارلز فیلیپ (۱۳٦۲). *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.

کرزن، جرج ناتانیل (۱۳٦۲). *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غ. وحید مازندرانی، جلد اول، تهران: علمی و فرهنگی.

کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۵۷). *تاریخ بیداری ایرانیان*، جلد دوم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۷). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*، تهران: دانشگاه تهران.

محمدکمال، سارا (۱۳۹۵). «از مدارس رشدیه تا رشد مدارس جدید در ایران»، وبسایت *انسان‌شناسی و فرهنگ*. http://anthropology.ir/node/3134.html

مستوفی، عبدالله (۱۳۸٤). *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)*، جلد اول، تهران: زوار.

نجمی، ناصر (۱۳۲٦). *عباس میرزا و جنگ‌های ایران با روسیه تزاری*، تهران: کانون معرفت.

همراز، ویدا (۱۳۹۱). *مبلغان مسیحی در ایران*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

Druesedow, Jean L. (1990). Men’s Fashion Illustration from the turn of the Century, NY: Jno.

Farmanfarmaian, Roxane (Ed.) (2008). War and Peace in Qajar Persia, London and NY: Routledge.

Flügel, John C. (1930). The Psychology of Clothes, London: Hogarth Press.

Hollander, Anne (1994). Sex and Suits, NY: Alfred A. Knopf Inc.

Kuchta, David (2009). “Three-Piece Suite” In: McNeil, Peter; Karaminas, Vicki, The Men’s Fashion Reader, NY: Berg.

Shields, Rob (2009). “A Tale of Three Louis: Ambiguity, Masculinity and the Bow Tie”, In: McNeil, Peter; Karaminas, Vicki. The Men’s Fashion Reader, NY: Berg.

Svendsen, Lars (2006). Fashion: A Philosophy, London: Reaktion Books Ltd.